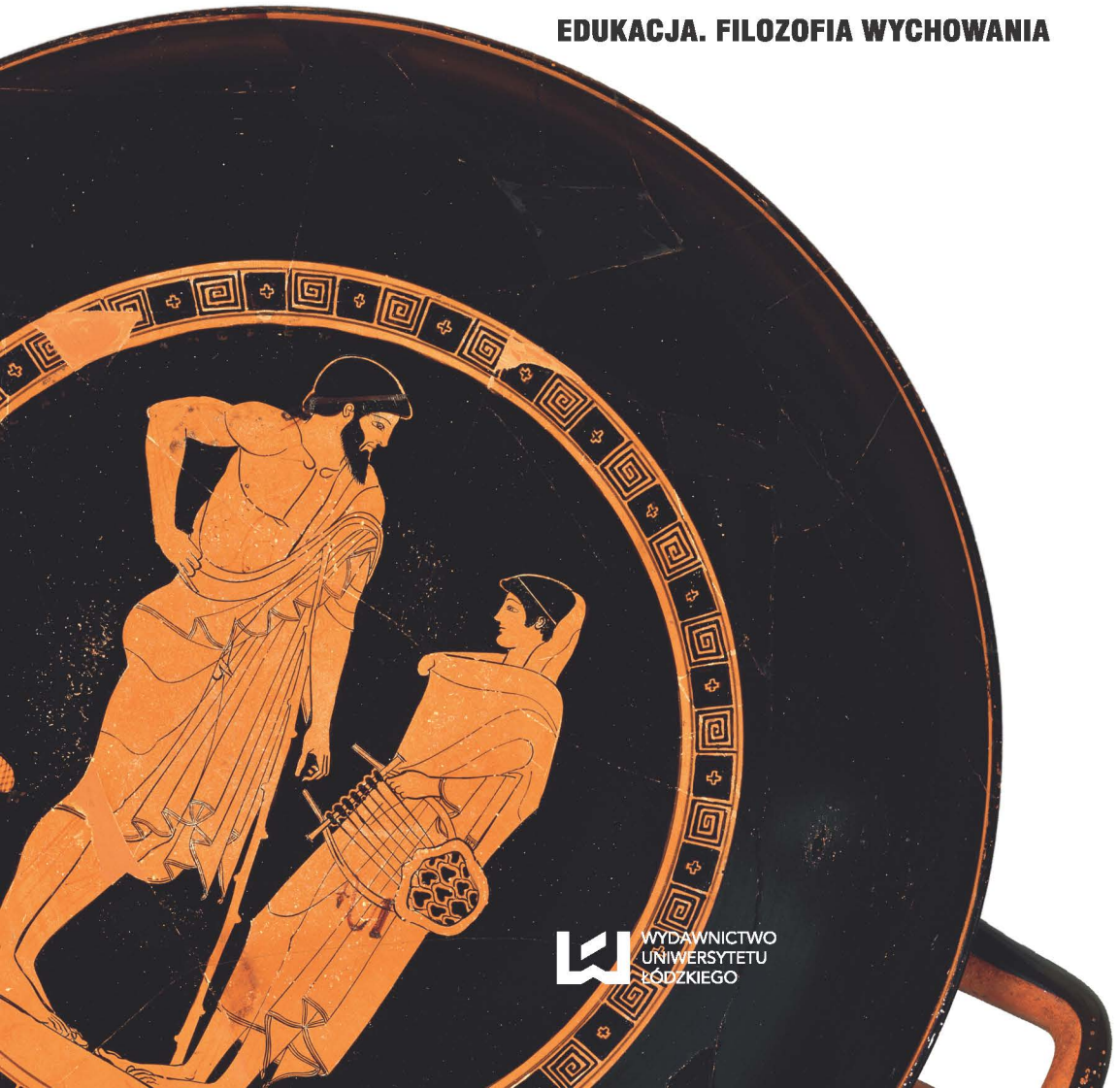

Marcin Wasilewski

PEDAGOGIKA GRECKA

od Protagorasa do Posejdoniosa

EDUKACJA. FILOZOFIA WYCHOWANIA

W WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

PEDAGOGIKA GRECKA

od Protagorasa do Posejdoniosa

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Marcin Wasilewski

PEDAGOGIKA GRECKA

od Protagorasa do Posejdoniosa

EDUKACJA. FILOZOFIA WYCHOWANIA

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2017

Marcin Wasilewski – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk o Wychowaniu
Katedra Teorii Wychowania, Zakład Pedagogiki Filozoficznej, 91-408 Łódź, ul. Pomorska 46/48

RECENZENT

Sławomir Sztobryn

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Bogusław Pielat

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Na okładce wykorzystano fotografię wnętrza attyckiego kyliksu (*tondo* ze sceną szkolną)
sygnowanego przez Durisa i Pythona z około 480 roku p.n.e.

Ze zbiorów: The J. Paul Getty Museum w Los Angeles (<http://www.getty.edu/museum/>)
Digital image courtesy of the Getty's Open Content Program

Publikacja sfinansowana ze środków na badania statutowe Katedry Teorii Wychowania
Wydziału Nauk o Wychowaniu Uniwersytetu Łódzkiego

© Copyright by Marcin Wasilewski, Łódź 2017

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2017

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.07638.16.0.M

Ark. wyd. 17,7; ark. druk. 15,5

ISBN 978-83-8088-404-5
e-ISBN 978-83-8088-405-2

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

*Płynie się zawsze do źródeł, pod prąd,
z prądem płyną śmiecie. I czy się dołynie,
czy nie dołynie, kształci to, wyrabia mięśnie.
A źródła to są początki, początki kultury europejskiej...*

ZBIGNIEW HERBERT

„Krytyka. Kwartalnik Polityczny” 1981, nr 8, s. 39

Spis treści

Podziękowania	9
Transliteracja	11
<i>Sigla</i>	13
Uwagi wstępne	21
Preliminaria: wczesnogreckie myślenie o wychowaniu	37
Rozdział I	
Pedagogika sofistyczno-retoryczna	65
Rozdział II	
Pedagogika sokratyczna	101
Rozdział III	
Pedagogika platońska	137
Rozdział IV	
Pedagogika arystotelesowska	165
Rozdział V	
Pedagogika sceptyczna i epikurejska	189
Rozdział VI	
Pedagogika stoicka	205
Konkluzja: pedagogika grecka w okresie klasycznym i hellenistycznym	223
Greek Pedagogy from Protagoras to Posidonius (Summary)	227
Bibliografia	231
Literatura źródłowa	231
Literatura przedmiotu	238
Indeks imion	243
Od Redakcji	247

Podziękowania

Monografia powstała podczas urlopu naukowego, na jakim przebywałem w semestrze letnim roku akademickiego 2015/2016. Składam wyrazy podziękowania dla Pana prof. zw. dra hab. Włodzimierza Nykiela, Rektora Uniwersytetu Łódzkiego, za udzielenie mi urlopu, oraz dla Rady Wydziału Nauk o Wychowaniu UŁ za poparcie mego wniosku urlopowego. Szczególne słowa wdzięczności kieruję do Pana prof. nadzw. dra hab. Sławomira Sztobryna z Akademii Techniczno-Humanistycznej w Bielsku-Białej, za sporządzenie dla Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego wnikliwej i inspirującej recenzji wydawniczej.

Łódź, w listopadzie 2016 roku

Marcin Wasilewski

Transliteracja

Wykaz zawiera przyjęte w niniejszej monografii zasady konwersji znaków greckich na znaki łacińskie w przytaczanych wyrażeniach z języka starogreckiego. Z uwagi na to, że obowiązująca norma PN-ISO 843:1999 (która zastąpiła normę PN-72/N-01203), mimo swego uniwersalnego charakteru honoruje rozwiązania przyjęte dla języka nowogreckiego, i tym samym jest niezgodna z tradycją transliteracji w hellenistyce, poniższe reguły latynizacji oparto na zasadach stosowanych w Library of Congress dla greki antycznej i bizantyńskiej.

A α	<i>A a</i>
B β	<i>B b</i>
Γ γ	<i>G g</i>
Υ υ	<i>ng</i>
ϣ ϗ	<i>nk</i>
ϝ ϥ	<i>nx</i>
Ϙ ϙ	<i>nch</i>
Δ δ	<i>D d</i>
E ε	<i>E e</i>
Z ζ	<i>Z z</i>
H η	<i>Ē ē</i>
Θ θ	<i>Th th</i>
I ι	<i>I i</i>
K κ	<i>K k</i>
Λ λ	<i>L l</i>
M μ	<i>M m</i>
N ν	<i>N n</i>
Ξ ξ	<i>X x</i>
O ο	<i>O o</i>
Π π	<i>P p</i>
Ρ ρ	<i>R r</i>
Ϻ ϻ	<i>Rh rh</i>
Σ σ ς	<i>S s s</i>
T τ	<i>T t</i>
Υ υ	<i>Y y</i>
αυ	<i>au</i>

ευ	<i>eu</i>
ηυ	<i>ēu</i>
ου	<i>ou</i>
υι	<i>yi</i>
Φ φ	<i>Ph ph</i>
Χ χ	<i>Ch ch</i>
Ψ ψ	<i>Ps ps</i>
Ω ω	<i>Ō ō</i>
´ [przydech mocny]	<i>h</i>

Pozostałe starogreckie znaki diakrytyczne (przydech słaby, *acutus*, *circumflexus*, *gravis*, diereza, *iota subscripta* i *adscripta*) zostały pominięte w transliteracji.

Sigla

Wykaz obejmuje łacińskie skróty dla imion autorów antycznych i bizantyńskich oraz ich dzieł przywoływanych w tejże monografii w odsyłaczach do tekstów źródłowych (na podstawie reguł przyjętych w: F. Montanari, *Vocabolario della lingua greca. Con la collaborazione di I. Garofalo e D. Manetti. Fondato su un progetto di N. Marinone, Torino 2000, s. 5–41, z nielicznymi modyfikacjami i uzupełnieniami*). Poniższe zestawienie zawiera jedynie *sigla* zastosowane w niniejszej monografii. Imiona autorów i polskie tytuły dzieł podano – tam, gdzie to możliwe – w wariantach występujących w opublikowanych tłumaczeniach.

AEL. VH.	Klaudiusz Elian <i>Opowiadki rozmaite</i>
AESCHL. Sept.	Ajschylos <i>Siedmiu przeciw Tebom</i>
AESCHN. Tim.	Ajschines <i>Przeciw Timarchosowi</i>
ALCID. Soph.	Alkidamas <i>O autorach mów pisanych czyli o sofistach</i>
ANAXIMAN.	Anaksymander
AN. IAMBL.	Anonim Jamblicha
AN. PHOT.	Anonim Focjusza <i>Żywot Pitagorasa</i>
ANTIPHO	Antyfont
ANTISTH.	Antystenes
APHTH. Prog.	Aftoniusz Sofista <i>Wstępne ćwiczenia retoryczne</i>

ARCHYT. <i>De educ.</i> <i>Fr. inc.</i>	Archytas <i>O wychowaniu etycznym</i> <i>varia</i>
ARD.	Arejos Didymos <i>Podręcznik etyki</i>
ARISTIP.	Arystyp
ARISTOPH. <i>Av.</i> <i>Eq.</i> <i>Fr.</i> <i>Nub.</i> <i>Ran.</i>	Arystofanes <i>Ptaki</i> <i>Rycerze</i> <i>Fragmenty</i> <i>Chmury</i> <i>Żaby</i>
ARISTOT. <i>Ath.</i> <i>EN.</i> <i>Fr.</i> <i>Mel.</i> <i>Metaph.</i> <i>Oec.</i> <i>PA.</i> <i>Phys.</i> <i>Pol.</i> <i>Pr.</i> <i>Rh.</i>	Arystoteles <i>Ustrój polityczny Aten</i> <i>Etyka nikomachejska</i> <i>Fragmenty</i> <i>O Melissosie, Ksenofaniesie i Gorgiaszu</i> <i>Metafizyka</i> <i>Ekonomika</i> <i>O częściach zwierząt</i> <i>Fizyka</i> <i>Polityka</i> <i>Zagadnienia przyrodnicze</i> <i>Retoryka</i>
ARISTOX. <i>Fr.</i> <i>Harm.</i>	Arystoksenos <i>Fragmenty</i> <i>Harmonika</i>
ATH.	Atenajos <i>Uczta mędrców</i>
BION	Bion z Borystenes
CHRYSIP.	Chryzyp
CIC. <i>Leg.</i> <i>Nat.</i>	Cyceron <i>O prawach</i> <i>O naturze bogów</i>

CLEANTH.	Kleantes
CLEAR. <i>Fr.</i>	Klearchos <i>Fragmenty</i>
CLEM. <i>Paed.</i> <i>Strom.</i>	Klemens Aleksandryjski <i>Wychowawca</i> <i>Kobierce</i>
DCHR. 4	Dion Chryzostom <i>Czwarta mowa o królestwie</i>
DEMOCR.	Demokryt
DEMOSTH. <i>Steph.</i>	Demostenes <i>O wieńcu</i>
DIALEX.	<i>Mowy podwójne</i>
DIOD.	Diodor Sycylijski <i>Biblioteka historyczna</i>
DIOG. LAERT.	Diogenes Laertios <i>Żywoty i poglądy słynnych filozofów</i>
DIOG. SINOP.	Diogenes z Synopy
EPIC. <i>Epist. fr.</i> <i>Her.</i> <i>Men.</i> <i>Pyth.</i> <i>Sent. Vat.</i>	Epikur <i>Fragmenty listów</i> <i>List do Herodota</i> <i>List do Menojkeusa</i> <i>List do Pytoklesa</i> <i>Sentencje watykańskie</i>
EPICCHAR.	Epicharm
EPICR.	Epikrates
EPICT. <i>Diatr.</i>	Epiktet <i>Diatryby</i>
EUR. <i>Fr.</i> <i>Hec.</i> <i>Hip.</i>	Eurypides <i>Fragmenty</i> <i>Hekabe</i> <i>Hippolytos uwieńczony</i>

IA. Suppl.	<i>Ifigenia w Aulidzie</i> <i>Błagalnice</i>
EUTH.	Eutydem
GAL. PHP.	Galen <i>O poglądach Hipokratesa i Platona</i>
GORG. Hel.	Gorgiasz <i>Pochwała Heleny</i>
HDT.	Herodot <i>Dzieje</i>
HERACL.	Heraklit
HERMOG. Prog.	Hermogenes <i>Wstępne ćwiczenia retoryczne</i>
HES. Op.	Hezjod <i>Prace i dni</i>
HIPPIAS	Hippiasz
HOM. Il.	Homer <i>Iliada</i>
IAMBL. Pyth.	Jamblich <i>O życiu pitagorejskim</i>
ISOCR. Antid. Bus. Dem. Euag. Hel. Nic. Cypr. Nic. Paneg. Soph.	Izokrates <i>O zamianie</i> <i>Buzyrys</i> <i>Do Demonika</i> <i>Euagoras</i> <i>Pochwała Heleny</i> <i>Nikokles albo Cypryjczycy</i> <i>Do Nikoklesa</i> <i>Panegiryk</i> <i>Przeciw sofistom</i>
LIB. Prog.	Libanios <i>Wstępne ćwiczenia retoryczne</i>
LYCO	Lykon

METROD.	Metrodor
ONES.	Onezikritos
ORIG. <i>Cels.</i>	Orygenes <i>Przeciw Celsusowi</i>
PAMPH.	Pamfilos
PAUS.	Pauzaniaasz <i>Wędrówka po Helladzie</i>
PHILIP. <i>Epin.</i>	Filip z Opuntu <i>Epinomis</i>
PHILOD. <i>LL.</i> <i>Mus.</i> <i>Poëm.</i>	Filodemos <i>O wolności słowa</i> <i>O muzyce</i> <i>O utworach poetyckich</i>
PHILOSTR. <i>Ap.</i>	Flawiusz Filostratos <i>Żywot Apolloniosa z Tyany</i>
PHOT. <i>Bibl.</i>	Focjusz <i>Biblioteka</i>
PIND. <i>N.</i> <i>O.</i> <i>P.</i>	Pindar <i>Ody nemejskie</i> <i>Ody olimpijskie</i> <i>Ody pytyjskie</i>
PLAT. <i>Alc. 1</i> <i>Ap.</i> <i>Ax.</i> <i>Ch.</i> <i>Clit.</i> <i>Crat.</i> <i>Crit.</i> <i>Criti.</i> <i>Def.</i> <i>Epist.</i> <i>Euthyd.</i> <i>Gorg.</i> <i>HipMa.</i>	Platon <i>Alkibiades I</i> <i>Obrona Sokratesa</i> <i>Akjochos</i> <i>Charmides</i> <i>Kleitofon</i> <i>Kratylos</i> <i>Kriton</i> <i>Kritias</i> <i>Definicje</i> <i>Listy</i> <i>Eutydem</i> <i>Gorgias</i> <i>Hippiasz większy</i>

<i>HipMi.</i>	<i>Hippiasz mniejszy</i>
<i>Leg.</i>	<i>Prawa</i>
<i>Lys.</i>	<i>Lyzis</i>
<i>Men.</i>	<i>Menon</i>
<i>Menex.</i>	<i>Meneksenos</i>
<i>Phaed.</i>	<i>Fedon</i>
<i>Phaedr.</i>	<i>Phaidros</i>
<i>Phil.</i>	<i>Phileb</i>
<i>Pol.</i>	<i>Polityk</i>
<i>Prot.</i>	<i>Protagoras</i>
<i>Rp.</i>	<i>Państwo</i>
<i>Soph.</i>	<i>Sofista</i>
<i>Symp.</i>	<i>Uczta, Biesiada</i>
<i>Theaet.</i>	<i>Teajtet</i>
<i>Theag.</i>	<i>Teages</i>
<i>Tim.</i>	<i>Timajos</i>
PLUT.	Plutarch
<i>An seni</i>	<i>Czy stary człowiek powinien zajmować się polityką?</i>
<i>An virt. doc.</i>	<i>Czy cnota jest czymś, czego można nauczyć</i>
<i>Apoph.</i>	<i>Powiedzenia spartańskie</i>
<i>Aud. poet.</i>	<i>Jak młodzież powinna słuchać poetów</i>
<i>C. Epic. beat.</i>	<i>Nauka Epikura (nawet) nie umożliwia przyjemnego życia</i>
<i>De Alex. fort.</i>	<i>O szczęściu czy dzielności Aleksandra</i>
<i>De lib. educ.</i>	<i>O wychowaniu dzieci</i>
<i>Lyc.</i>	<i>Likurg</i>
<i>Sol.</i>	<i>Solon</i>
<i>Them.</i>	<i>Temistokles</i>
PORPH.	Porfiriusz
<i>Pyth.</i>	<i>Żywot Pitagorasa</i>
POSID.	Posejdonios
PROD.	Prodikos
PROTAG.	Protagoras
PYRR.	Pyrron
PYTHAG.	Pitagoras
<i>Or. 1</i>	<i>Mowa do młodzieńców</i>
<i>Or. 3</i>	<i>Mowa do chłopców</i>

<i>Tripart.</i>	<i>O wychowaniu, O ustroju politycznym, O naturze</i>
QUINT.	Kwintyliian <i>Kształcenie mówcy</i>
SEN. <i>Epist.</i> <i>Dial. III</i>	Seneka <i>Listy moralne do Lucyliusza</i> <i>O gniewie</i>
SEXT. <i>P. H.</i> <i>Adv. math.</i>	Sekstus Empiryk <i>Zarysy pirrońskie</i> <i>Przeciw uczonym, Przeciw logikom,</i> <i>Przeciw fizykom, Przeciw etykom</i>
SIM.	Symonides
SOPH. <i>Tr.</i>	Sofokles <i>Trachinki</i>
STOB.	Stobajos <i>Wypisy, wypowiedzi, nauki</i>
TEL.	Teles
THEANO <i>Ep. 1</i>	Teano <i>List do Euboli</i>
THEON <i>Prog.</i>	Teon z Aleksandrii <i>Wstępne ćwiczenia retoryczne</i>
THGN.	Teognis <i>Korpus teognidejski</i>
THPHR. <i>Ch.</i> <i>CP.</i> <i>Fr.</i>	Teofrast <i>Charaktery</i> <i>Przyczyny powstawania i rozwoju roślin</i> <i>Fragmenty</i>
THUC.	Tukidydes <i>Wojna peloponeska</i>
TIMO	Tymon z Fliuntu
XEN. <i>Ag.</i>	Ksenofont <i>Agesilaos</i>

<i>Ap.</i>	<i>Obrona Sokratesa przed sądem</i>
<i>Cyn.</i>	<i>Podręcznik łowiectwa</i>
<i>Cyr.</i>	<i>Wychowanie Cyrusa</i>
<i>Lac.</i>	<i>Ustrój polityczny Sparty</i>
<i>Mem.</i>	<i>Wspomnienia o Sokratesie</i>
<i>Oec.</i>	<i>Ekonomik</i>
<i>Symp.</i>	<i>Uczta</i>
[XEN.]	pseudo-Ksenofont
<i>Ath.</i>	<i>O sposobie rządzenia Ateńczyków</i>
XENOPH.	Ksenofanes
ZEN. CIT.	Zenon z Kition

Uwagi wstępne

1. Pedagogika pojmowana jako dyscyplina naukowa i uniwersytecka jest wytworem nowożytnym, a jej początki sięgają najdalej okresu europejskiego oświecenia (wieku XVIII)¹. Pojawienie się pedagogiki, jako dyscypliny wykładanej na uniwersytetach w Niemczech w ostatnich dziesięcioleciach XVIII wieku, nieprzypadkowo zbiega się w czasie z powstaniem niemieckiego słowa *Pädagogik*, od którego tworzone były później odpowiednie terminy w wielu europejskich językach narodowych, w tym słowo 'pedagogika' w języku polskim. Wedle ustaleń Winfrieda Böhma, wyraz obcego pochodzenia *Pädagogik* na określenie nowej wówczas nauki o wychowaniu (*Wissenschaft der Erziehung*) wprowadzono w Niemczech około roku 1770. Zdaniem tego niemieckiego historyka pedagogiki, który zbadał na tę okoliczność szereg XVIII-wiecznych starodruków, słowo *Pädagogik* jest poboczną formą greckiego terminu *paideia*. To właśnie słowa *paideia* używano w pisanych po łacinie i publikowanych w pierwszej połowie XVIII wieku pracach poświęconych zagadnieniom wychowania. Stąd też nowatorski wniosek W. Böhma, że późniejsze słowo *Pädagogik* utworzono bezpośrednio od wyrazu *paideia*, analogicznie do innych niemieckich terminów wywodzących się z języka starogreckiego (*Ethik, Rhetorik, Logik*)².

Należy jednakże zwrócić uwagę na znany fakt, że słowo *Pädagogik* zbliżone jest morfologicznie do greckiego wyrazu *paidagōgikē*, rzadko używanego w antyku terminu, który pojawia się po raz pierwszy u Platona w specyficznym znaczeniu infantylnej sztuki medycznej uprawianej przez Herodikosa z Selymbrii (łączącego u dorosłych pacjentów podawanie leków z gimnastyką)³. Etymologia terminu *paidagōgikē* jest jednoznacznie ustalona na gruncie filologicznym⁴ i przedstawia się następująco: *paidagōgikē* ← *paidagōgia* ← *paidagōgos* ← *pais, agō*. Słowo *paidagōgia* w znaczeniu 'wychowywanie dzieci' po raz pierwszy pojawia się również u Platona⁵ (stąd zapewne *paidagōgikē* w sensie traktowania dorosłych pacjentów jak dzieci). *Paidagōgia* jest derywatem wyrazu *paidagōgos*, oznaczającego

---

¹ J. Oelkers, *Erziehung*, [w:] D. Benner, J. Oelkers (Hrsg.), *Historisches Wörterbuch der Pädagogik*, Weinheim–Basel 2004, s. 303.

² W. Böhm, *Pädagogik*, [w:] D. Benner, J. Oelkers (Hrsg.), *Historisches Wörterbuch...*, s. 750.

³ PLAT. *Rp.* 406a.

⁴ F. Montanari, *Vocabolario della lingua greca*. Con la collaborazione di I. Garofalo e D. Manetti. Fondato su un progetto di N. Marinone, Torino 2000, s. 1447.

⁵ PLAT. *Rp.* 491e.

niewolnika zajmującego się na stałe odprowadzaniem dzieci swego właściciela do szkoły (najdawniejsze znane użycie u Herodota, w odniesieniu do Sikinnosa, niewolnika Temistoklesa i pedagoga jego synów⁶). Termin *paidagōgos* pochodzi bezsprzecznie od słów *pais* ('dziecko', 'chłopiec', 'potomek' – w tych znaczeniach już u Homera⁷) i *agō* ('prowadzić', także u Homera⁸), zatem *paidagōgos* w literalnym znaczeniu to 'prowadzący chłopców'.

Znacznie ważniejsza od hipotez etymologicznych (na korzyść W. Böhma przemawia wyjątkowa rzadkość i specyficzne znaczenie terminu *paidagōgikē*, natomiast termin *paideia* był w oświeceniowych Niemczech dobrze znany) jest nowożytna konotacja terminu 'pedagogika'. W niemieckim uzusie językowym słowo *Pädagogik* oznaczało zarówno 'naukę o wychowaniu' (*Wissenschaft der Erziehung*), jak i 'sztukę wychowywania' (*Erziehungskunst*), ta specyfika łączenia jednym pojęciem teorii i praktyki utrzymuje się w Niemczech do dziś. W. Böhm uważa tę okoliczność nie za przejaw niedbalstwa językowego, lecz uzasadnione postępowanie, wynikające m.in. z tego, że pedagogika pojmowana jako 'myślenie o wychowaniu' (*Denken über Erziehung*) sięga daleko w głąb historii, a termin *Pädagogik* lepiej oddaje to zjawisko, niż nowoczesne francuskie wyrażenie *sciences de l'éducation* ('nauki o wychowaniu'), które nie uwzględnia aspektu historycznego⁹. Trafna jest uwaga Jürgena Oelkera, że pedagogika w swej formie językowej i konceptualnej (jako forma myślenia) nie może dystansować się od swej własnej historii sięgającej czasów antycznych¹⁰.

Podkreślić należy, że w niniejszej monografii używam terminu 'pedagogika' jedynie w owym znaczeniu 'myślenia o wychowaniu' lub 'refleksji nad wychowaniem' (*Erziehungsreflexion*)¹¹, czyli w znaczeniu pedagogiki jako teorii, w odniesieniu do fenomenu, który w tradycji europejskiej pojawił się po raz pierwszy w antycznej Helladzie. W świecie antycznym nie poszukuję analogonu pedagogiki jako dyscypliny naukowej i uniwersyteckiej w nowożytnym znaczeniu (byłby to ewidentny anachronizm), bo zupełnie inny był wówczas sposób i kontekst pojmowania i uprawiania badań naukowych¹².

2. Współcześnie przez pojęcie wychowania *sensu largo* rozumie się zarówno przekazywanie technik i umiejętności, wychowanie moralne i wychowanie charakteru, jak i kształcenie intelektualne. Pojęcie wychowania od pojęcia socjalizacji odróżnia

⁶ HDT. VIII 75.

⁷ Hom. *Il.* II 289, I 20. Termin *pais* w znaczeniu 'dziecko' został w okresie klasycznym wyparty przez słowo *teknon*, oddające stosunek pokrewieństwa, zwłaszcza dziecka z matką. P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Paris 2009, s. 818.

⁸ Hom. *Il.* XXIII 512 (o prowadzeniu wziętej w niewolę kobiety).

⁹ W. Böhm, *Pädagogik...*, s. 750–751.

¹⁰ J. Oelkers, *Erziehung...*, s. 303.

¹¹ *Ibidem*.

¹² O uprawianiu i organizacji badań naukowych u Greków *vide* Ch. Lüth, *Studium. Griechenland*, [w:] J. Christes, R. Klein, Ch. Lüth (Hrsg.), *Handbuch der Erziehung und Bildung in der Antike*, Darmstadt 2006, ss. 125–135; T. Dorandi, *Organization and structure of the philosophical schools*, [w:] K. Algra, J. Barnes, J. Mansfeld, M. Schofield (eds.), *The Cambridge history of Hellenistic philosophy*, Cambridge 2005, ss. 55–62.

się przyjęciem intencjonalności, jako decydującego kryterium¹³. Jednakże współcześnie odróżniamy precyzyjnie kształcenie (*Bildung*)¹⁴, jako uczenie poprzez teoretyczne pojmowanie, od wychowania (*Erziehung*), czyli formowania charakteru i zachowania poprzez dyscyplinę i ćwiczenie¹⁵. Tymczasem antyczne pojęcie wychowania – zdaniem Johannesa Christesa – w formie językowej i konceptualnej łączyło w sobie te dwa pojęcia: starogreckie kształcenie pragnie być zarazem wychowaniem¹⁶.

Ową formą językową jest termin *paideia*, który (wraz z *paideusis*) był centralnym greckim pojęciem dla wychowania i kształcenia¹⁷. Rzeczownik *paideia* wywodzi się od czasownika *paideuō*, oznaczającego niekiedy ‘wychowywać dzieci’ (w znaczeniu karmienia i opieki), lecz znacznie częściej ‘kształtować, kształcić’ (w tym znaczeniu już u Sofoklesa¹⁸). Czasownik odrzeczownikowy *paideuō* jest natomiast derywatem słowa *pais* (w genetywie: *paidos*), które występuje już u Homera¹⁹ (*vide supra*). Słowo *paideia* pojawia się dobrze udokumentowane po raz pierwszy u Ajschylosa²⁰, w wystawionej w roku 467 p.n.e. tragedii, w której król zwraca się do Tebańczyków, by stanęli w obronie swej *polis*:

A teraz trzeba, aby każdy chłopiec,
nawet zbyt młody, i każdy dorosły,
na wiek nie bacząc, byleby miał siły
i ciało sprawne do podjęcia walki,
niósł pomoc miastu i bronił ołtarzy
bogów ojczystych, by ich kult nie zanikł,
dzieci i Ziemi – matki karmicielki.
Gdy jako mali pełzaliście po niej,
ona was strzegła w trudach wychowania [*paideia*],
byście dorośli do noszenia tarczy
i mogli stanąć licznie w jej obronie²¹.

¹³ J. Christes, *Erziehung*, [w:] H. Cancik, H. Schneider (Hrsg.), *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Altertum*, Bd. 4, Stuttgart–Weimar 1996–2003, szp. 110.

¹⁴ W obszarze języka niemieckiego termin *Bildung* funkcjonuje od wieku XVIII i oznacza nie tylko proces formowania człowieka, lecz także przeznaczenie, cel i sens ludzkiej egzystencji. D. Benner, F. Brüggem, *Bildsamkeit/Bildung*, [w:] D. Benner, J. Oelkers (Hrsg.), *Historisches Wörterbuch...*, s. 174.

¹⁵ J. Christes, *Bildung*, [w:] H. Cancik, H. Schneider (Hrsg.), *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike...*, Bd. 2, szp. 663.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ J. Christes, *Paideia*, [w:] H. Cancik, H. Schneider (Hrsg.), *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike...*, Bd. 9, szp. 150.

¹⁸ SOPH. *Tr.* 451. F. Montanari, *Vocabolario...*, s. 1448.

¹⁹ P. Chantraine, *Dictionnaire...*, s. 818–819; F. Montanari, *Vocabolario...*, s. 1448.

²⁰ AESCHL. *Sept.* 18; F. Montanari, *Vocabolario...*, s. 1447.

²¹ AESCHL. *Sept.* 10–20 [3]. Przypisy numeryczne w nawiasach kwadratowych odnoszą się (tutaj i dalej, w całej pracy) do odpowiedniego adresu bibliograficznego zacytowanego przekładu na język polski, znajdującego się w wykazie literatury źródłowej zamieszczonym w bibliografii. Ponieważ ustalona paginacja tekstów źródłowych jest stosowana także w translacjach, nie podaję numerów stron przekładów w wydaniach polskich. Uzupełnienia terminów greckich w nawiasach kwadratowych w tekstach cytowanych przekładów są mojego autorstwa.

J. Christes trafnie zauważa, że w tym miejscu termin *paideia* nie różni się jeszcze znaczeniem od *trophē* (czynność karmienia, wychowywania dzieci), ogólnie jednak *paideia* jest pojmowana jako coś, co musi być dołączone do *trophē*, aby wyćwiczyć dzieci do ich przyszłej roli²². W okresie klasycznym wyraz *paideia* oznacza już intelektualne i etyczne wychowywanie i kształcenie pojmowane jako proces oraz przejście przez ów proces edukacji i jego efekt (wykształcenie)²³. Ponieważ tak pojmowana *paideia* odnosi się przede wszystkim do dzieci i młodości, rzeczownik ten nabiera także niekiedy znaczenia 'dzieciństwa' i 'młodości' (najwcześniej u Teognisa)²⁴. Yun Lee Too, według której w starożytności poprzez edukację (*paideia*) rozumiano wychów (*rearing*) lub układanie (*upbringing*) dziecka, nauczanie, dyscyplinę i korygowanie, zwraca także uwagę na muzyczne konotacje terminu *paideia*, jakie spotkać można w źródłach²⁵.

3. Celem naukowym podjętych w niniejszej monografii badań jest syntetyczne ukazanie genezy i ewolucji pedagogiki greckiej. Zakresem temporalnym badań objęte są okresy klasyczny i hellenistyczny (z uwzględnieniem okresu archaicznego), zatem łącznie badany jest okres od wieku VIII do I p.n.e. Zakres podmiotowy obejmuje około 50 myślicieli żyjących w badanych epokach, którzy wedle zachowanych źródeł zajmowali się twórczo dziedziną myślenia o wychowaniu. Przedmiotem badań jest pedagogika grecka, przez którą rozumiem teorie pedagogiczne wykoncypowane w badanym okresie przez Greków lub przedstawicieli innych nacji, którzy pisali po grecku. Przyjęta tutaj perspektywa poznawcza odnosi się do *historii pedagogiki*, którą pojmuję jako badania nad genezą i ewolucją teorii pedagogicznych. Uzasadnieniem dla podjęcia tak rozumianych badań jest brak w literaturze zagranicznej i polskiej opracowania zbliżonego założeniami metodologicznymi (wraz z zakresem przedmiotowym, podmiotowym i temporalnym), poświęconego początkom myślenia o wychowaniu w tradycji europejskiej.

Współcześnie poprzez teorię pedagogiczną (*educational theory*) rozumie się próbę konceptualnego ustanowienia wychowania (*education*) jako formalnego przedmiotu nauki o wychowaniu (*science of education*) lub badań edukacyjnych (*educational studies*), i tym samym nakreślenia dziedziny wychowania jako specyficznej problematyki oraz przygotowanie gruntu pod badania empiryczne nad wychowaniem²⁶. Tak nowoczesnej teorii pedagogicznej oczywiście nie sposób doszukiwać się u Greków, lecz zarazem to oni jako pierwsi dokonali konceptualizacji wychowania i kształcenia (*paideia*), a także prowadzili nad nim systematyczne badania na gruncie specyficznie rozumianej teorii (*theōria*).

²² J. Christes, *Paideia...*, szp. 150; P. Chantraine, *Dictionnaire...*, s. 1094.

²³ J. Christes, *Bildung...*, szp. 663; J. Christes, *Paideia...*, szp. 150–151, i wskazane tam referencje źródłowe. R. R. Curren, *Paideia*, [w:] J. J. Chambliss (ed.), *Philosophy of education. An encyclopedia*, New York–London 1996, s. 439.

²⁴ THGN. 1305, 1348 (w wyrażeniach 'kwiat młodości' [88]). F. Montanari, *Vocabolario...*, s. 1447; J. Christes, *Paideia...*, szp. 150.

²⁵ PLAT. *Symp.* 187d, ATH. XIII 601a; Y. L. Too, *Introduction: writing the history of ancient education*, [w:] Y. L. Too (ed.), *Education in Greek and Roman antiquity*, Leiden–Boston–Köln 2001, s. 11.

²⁶ J. Bellmann, *Nature of educational theory*, [w:] D. Ch. Philips (ed.), *Encyclopedia of educational theory and philosophy*, vol. 1, Los Angeles 2014, s. 274.

Termin *theōria* wywodzi się z rzeczownika *theōros*, odnoszącego się do ob-
rządków religijnych i działań dyplomatycznych. Mianem *theōros* (teor) określano
osoby wysyłane przez *polis* w celu zasięgnięcia rady wyroczni. Wyraz *theōria*
oznaczał prymarnie owo delegowanie posłów (teorów) na święto religijne oraz
sam fakt bycia teorem. Wtórnie zaczęto używać terminu *theōria* w odniesieniu
ogólnie do podróży zagranicznej, także odbywanej bezinteresownie (u Herodota).
Pojawia się również znaczenie *theōria* jako oglądanie, przyglądanie się. Dopiero
u Platona odnajdujemy relewantne z mojego punktu widzenia znaczenie *theōria*
jako 'oglądu', 'rozważania', 'namysłu', 'badania', a za nim także funkcjonowa-
nie tego terminu u Arystotelesa ('kontemplacja') i w grece hellenistycznej²⁷. Pole
semantyczne *theōrein* obejmuje szeroką gamę znaczeń, takich jak: rozważać,
oglądać, przypatrywać się, przyglądać się, zwiedzać, widzieć, dostrzegać, ujrzeć,
zastanawiać się, przemyśleć, analizować²⁸. Mówiąc o teoriach pedagogicznych
odwołuję się do owego greckiego pojmowania teorii, zatem przez teorie pedago-
giczne rozumiem podejmowany przez Greków bezinteresowny i systematyczny
namysł nad kwestiami wychowania i kształcenia (*paideia*), znajdujący swój wyraz
w zachowanej literaturze źródłowej z czasów antycznych i bizantyńskich.

4. W omawianiu współczesnego stanu badań²⁹ czynię merytorycznym punk-
tem odniesienia opracowania o charakterze syntetycznym, dzieląc je na dwie
grupy: specjalistyczne syntezы o charakterze ogólnym, obejmujące całokształt
edukacji antycznej, oraz opracowania specjalistyczne *sensu stricto*, odnoszące
się do pedagogiki greckiej.

Redaktorem naukowym najnowszej syntezy z tego pierwszego zakresu jest
MARTIN BLOOMER³⁰. Odnosząc się z atencją do dwóch najbardziej znanych dzieł
wieku XX (W. Jaegera i H. Marrou) poświęconych historii edukacji klasycznej,
M. Bloomer zauważa jednak, że książka W. Jaegera wyrastała z nierealistycz-
nych i anachronicznych nadziei odnowy dekadencckiego Zachodu poprzez grecką
kulturę, natomiast opracowanie H. Marrou, mimo swego fundamentalnego
znaczenia w zakresie faktografii, symplifikuje złożoność antycznych systemów

²⁷ P. Chantraine, *Dictionnaire...*, s. 416–417; F. Montanari, *Vocabolario...*, s. 913 (i wskazane tam referencje do źródeł).

²⁸ A. Langewand, *Theorie und Praxis*, [w:] D. Benner, J. Oelkers (Hrsg.), *Historisches Wörterbuch...*, s. 1016.

²⁹ Interesuje mnie tutaj współczesny stan badań, a nie historia badań i recepcja, dlatego też pomijam dawne syntezы z XIX i pierwszej połowy XX wieku, w tym monografię Wernera Jaegera (trzy tomy wydane w latach 1934–1944) oraz syntezę Henri Marrou (wydaną w roku 1948). Obydwa te dzieła zachowują wprawdzie do dziś swoją wartość naukową, lecz dotyczą odpowiednio historii kultury greckiej w okresie archaicznym i klasycznym (W. Jaeger) oraz historii kształcenia w starożytności klasycznej (H. Marrou). Ukazują jednak odniesienia do obydwu tych dzieł redaktorów i autorów nowszych syntez. (Wydania polskie: W. Jaeger, *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, przeł. M. Plezia i H. Bednarek, Warszawa 2001 – edycja trzech tomów w jednym woluminie; H. I. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, przeł. S. Łoś, Warszawa 1969.) O historii XIX i XX-wiecznych badań nad edukacją antyczną *vide* Y. L. Too, *Introduction: writing the history of ancient education...*, s. 1–4. Zwięźle, lecz istotne uwagi na temat oddziaływania antycznych idei pedagogicznych w wiekach średnich i w czasach nowożytnych: Klaus Prange, *Erziehung und Pädagogik im Altertum*, [w:] R. Winkler (Hrsg.), *Pädagogische Epochen. Von der Antike bis zur Gegenwart*, Düsseldorf 1988, ss. 21–58.

³⁰ W. M. Bloomer (ed.), *A companion to ancient education*, Malden–Oxford 2015.

edukacji³¹. Synteza redagowana przez M. Bloomera stawia sobie za cel przedstawienie systemów edukacji od powrotu umiejętności czytania i pisania do świata greckiego w VIII wieku p.n.e., aż po częściowy upadek lub przekształcenie porządku rzymskiego w V wieku n.e. Książka zawiera 34 rozdziały napisane przez międzynarodowy zespół 33 wybitnych badaczy (filologów klasycznych, historyków starożytności, archeologów, historyków filozofii antycznej). Przedstawiają oni swe autorskie wykładnie kwestii kształcenia dzieci przez Greków i Rzymian w umiejętnościach czytania, pisania i liczenia, podejmując także mniej znane zagadnienia edukacji kobiet, niewolników, rzemieślników, edukację poprzez gry i zabawy oraz edukację muzyczną i wojskową. Początki kształcenia w Grecji ukazane są w relacjach do cywilizacji Bliskiego Wschodu. Autorzy ukazują również powiązania edukacji z konkretnym życiem społecznym, kulturalnym i religijnym społeczeństw antycznych, a także materialne realia edukacji hellenistycznej i rzymskiej³². Najważniejsza z mojego punktu widzenia jest część V tego dzieła, zatytułowana *Theories and themes of education*. Z interesującego mnie zakresu temporalnego zawiera ona jednakże jedynie rozdział poświęcony Izokratesowi, a w części II (*Accounts of systems*) znajduje się rozdział poświęcony Sokratesowi. Rozdział 7 (*Hellenistic and Roman philosophy*) w części II zajmuje się, w odniesieniu do epoki hellenistycznej, głównie łańciskimi dziełami Cyserona³³.

Redaktor naukową kolejnej syntezy ogólnej jest **YUN LEE TOO**³⁴. Badaczka poświęca wiele krytycznych uwag osobie H. Marrou i jego dziełu o edukacji w czasach antycznych. Doceniając szeroki zakres badań (od roku 1000 p.n.e. do 500 n.e.), jednocześnie zwraca uwagę na główną tezę H. Marrou, mianowicie twierdzenie, że czasy antyczne znały tylko jeden, spójny i dominujący, grecki system wychowania (*paideia*), ukształtowany dopiero w okresie hellenistycznym i podjęty później przez Rzymian oraz wczesną kulturę chrześcijańską. To właśnie tak rozumianej *paidei* hellenistycznej (instytucjom i programom kształcenia z tego okresu) poświęca H. Marrou większość swego dzieła. Analizując ideologię dzieła H. Marrou, Y. L. Too zalicza je nie do obszaru badań nad wychowaniem (*education*), lecz do zaangażowanej politycznie pedagogiki (*pedagogy*). Za swoje zadanie, na miarę XXI wieku, uznaje ona zredagowanie nowej historii edukacji w czasach antycznych. Uzasadnieniem dla ponownego spisania tej historii nie jest nieznan wcześniej materiał faktograficzny, lecz odmienne pytania i odmienne wnioski wyciągane ze znanego już materiału. Y. L. Too w historii intelektualnej antyku postuluje uwzględnienie wymiarów politycznych kultury greckiej i rzymskiej, a wychowanie (*education*) w tym okresie postrzega jako proces socjalizacji, który przede wszystkim miał wykreować produktywnego i lojalnego obywatela, a celem owej socjalizacji było utrzymanie społeczeństwa antycznego w stanie równowagi. Choć narracja w syntezie pod redakcją Y. L. Too jest chronologiczna, to obejmuje grupę niezależnych studiów, skoncentrowanych na konkretnych mo-

³¹ W. M. Bloomer, *Introduction*, [w:] W. M. Bloomer (ed.), *A companion...*, s. 2–3.

³² *Ibidem*, s. 3–4.

³³ W. M. Bloomer (ed.), *A companion...*, s. 321–334, 77–89.

³⁴ Y. L. Too (ed.), *Education in Greek and Roman...*

mentach i aspektach edukacji w całym okresie starożytnym. Cechuje ją pluralizm narracji, dając obraz wielości edukacji (w liczbie mnogiej) antycznych. Synteza zawiera 14 rozdziałów autorstwa amerykańskiego (z jednym wyjątkiem) zespołu 14 badaczy: filologów klasycznych i historyków starożytności. Różnorodność zamieszczonych w książce esejów przejawia się wykorzystaniem różnego rodzaju antycznych dyskursów: literackiego, filozoficznego, alegorycznego, prawniczego. Omawiane są m.in. zagadnienia socjalizacji poprzez erotykę, inicjację do grup wiekowych, sport i szkolenie wojskowe, zagadnienia edukacji sofistycznej i retoryki w kontekście edukacji obywatelskiej, edukacji liberalnej, edukacji poprzez lekturę poezji, techniki zapamiętywania, edukację rzymską, greckie i rzymskie ćwiczenia retoryczne, hermeneutykę antycznych dzieł sztuki w ich wymiarze edukacyjnym, powiązania edukacji i struktur władzy w późnym Cesarstwie Rzymskim oraz przekaz tradycji doktrynalnych w neoplatonizmie jako pogańskim ruchu intelektualnym późnego antyku³⁵. Z mojej perspektywy poznawczej najistotniejszy w tej syntezie jest rozdział poświęcony edukacji epikurejskiej, choć dotyczy on przede wszystkim praktyki, a nie teorii.

Najnowszym dziełem niemieckiej historiografii z interesującego mnie zakresu jest praca zbiorowa nazwana skromnie podręcznikiem (*Handbuch*), a będąca w istocie autorskim i rzetelnym, opartym na źródłach opracowaniem, którego redaktorami naukowymi są **JOHANNES CHRISTES**, **RICHARD KLEIN** i **CHRISTOPH LÜTH**³⁶. Na syntezę składa się osiem rozdziałów autorstwa siedmiorga wybitnych niemieckich uczonych: filologów klasycznych, historyków starożytności i jednego historyka idei pedagogicznych (autorki rozdziału o wychowaniu i kształceniu w starożytnym Izraelu i wczesnym judaizmie). Większość rozdziałów ma jednolitą strukturę chronologiczną, na którą składają się trzy podrozdziały, poświęcone kolejno Grecji, Rzymowi (republice i cesarstwu) oraz późnemu antykowi. Autorów interesuje aspekt realno-historyczny i społeczno-historyczny wychowania i kształcenia. Omawiane są kolejno: wychowanie i socjalizacja w rodzinie, dzieciństwo i młodość, pozarodzinne instytucje wychowania i kształcenia, studia wyższe, a w oddzielnych rozdziałach kształcenie zawodowe, media edukacyjne i wspomniana już edukacja hebrajska. Z uwagi na przedmiot badań, jakim są dla autorów realia starożytnego wychowania i kształcenia, teorie pedagogiczne (*pädagogische Theorien*) sofistów i Sokratesa, Izokratesa, Platona, Arystotelesa, Zenona z Kition i Epikura, dotyczące wychowania, kształcenia i nauczania, zostały jedynie wzmiankowane lub zwięźle zaprezentowane przez Ch. Lütha we wprowadzeniu do tego dzieła³⁷.

Także francuska historiografia doczekała się nowej syntezy, której autorem jest historyk starożytności **BERNARD LEGRAS**³⁸. Autor postrzega edukację grecką w perspektywie historii kultury, określając swój punkt widzenia mianem kulturowej

³⁵ Y. L. Too, *Introduction: writing the history...*, ss. 4–20.

³⁶ J. Christes, R. Klein, Ch. Lüth (Hrsg.), *Handbuch der Erziehung...*

³⁷ Ch. Lüth, *Einführung. Griechenland*, [w:] J. Christes, R. Klein, Ch. Lüth (Hrsg.), *Handbuch der Erziehung...*, s. 11–16.

³⁸ B. Legras, *Éducation et culture dans le monde grec. VIIIe siècle av. J.-C. – IVe siècle ap. J.-C.*, Paris 2004 (pierwsza edycja w roku 1998).

historii edukacji (*histoire culturelle de l'éducation*), który prowadzi go do rozumienia greckiej edukacji i kultury jako cywilizacji *paidei*. Przedmiotem monografii jest edukacja chłopców i dziewcząt (z podziałem na grupy wiekowe) w okresie od VIII wieku p.n.e. do IV wieku n.e. Przedstawiana jest kolejno edukacja w epokach archaicznej, klasycznej, hellenistycznej i w czasach Imperium Rzymskiego, z uwzględnieniem zarówno porządku chronologicznego, jak i geograficznego. Uwzględniony jest świat homerycki, Sparta, Mitylena, Ateny, terytoria podbite przez Aleksandra Wielkiego, w szczególności Grecja europejska i azjatycka, Kirena i Egipt hellenistyczny oraz zhellenizowany Orient. Punktem granicznym jest dla autora przełom IV i V wieku n.e., czyli kres kultury pogańskiej w cywilizacji grecko-rzymskiej, mimo jej przetrwania w chrześcijańskim imperium bizantyńskim. B. Legras stawia sobie za cel nie tylko uwypuklenie zmian w edukacji (także gwałtownych) w okresie tych dwunastu stuleci, ale i ukazanie ciągłości edukacji w greckiej *oikoumenē*. Autor opiera się głównie na opracowaniach dotyczących grup wiekowych, relacji między płciami, instytucji edukacyjnych i edukacji kobiet, ale przytacza także liczne źródła literackie, a w aneksie również ikonograficzne. B. Legras omawia w swej pracy następujące aspekty edukacji greckiej: kontekst polityczny i prawny, rytuały przejścia (*rites de passage*) z dzieciństwa w wiek dorosły, nauczycieli i ich status społeczny oraz nauczane treści, jak też beneficjentów nauczania³⁹. Z mojego punktu widzenia najciekawszy jest rozdział V (*La nouvelle éducation athénienne: de Protagoras à Aristote*), w którym omawiani są sofisci, szkoła retoryczna Izokratesa oraz szkoły filozoficzne Platona i Arystotelesa. Jednakże B. Legras, zgodnie ze swymi założeniami metodologicznymi, prezentuje zwięźle przede wszystkim praktykę edukacyjną w tych instytucjach, a nie teorie pedagogiczne⁴⁰.

Ostatnią z omawianych tu prac o ogólnym charakterze syntetycznym jest włoskie opracowanie, którego autorami są **GUIDO GIUGNI, GIOVANNI SANTINELLO** i **ANGELO CAPECCI**⁴¹. Książka, napisana przez historyka pedagogiki i dwóch historyków filozofii, pomyślana jest jako podręcznik akademicki historii pedagogiki i filozofii, a stawia sobie za cel zaprezentowanie szerokiej i nowatorskiej panoramy myśli pedagogicznej i filozoficznej (*pensiero pedagogico e filosofico*). Pedagogikę (*pedagogia*) pojmują włoscy uczeni jako krytyczną refleksję nad proponowanymi rozwiązaniami problemów edukacyjnych, która to refleksja ich zdaniem pojawiła się i rozwinęła w obrębie myśli filozoficznej w całkowicie autonomiczny sposób. Opracowanie pomyślane zostało jako prezentacja problemów filozoficznych i edukacyjnych rozpatrywanych tak, jak się pojawiały w historii kultury. Część rozdziałów poświęcona jest wybitnym myślicielom poszczególnych epok. Podręcznik zawiera także – przy poszczególnych rozdziałach – antologie fundamentalnych tekstów źródłowych i uznanej literatury krytycznej⁴². Istotna z mojej

³⁹ *Ibidem*, s. 1–3.

⁴⁰ *Ibidem*, ss. 50–62.

⁴¹ G. Giugni, G. Santinello, A. Capecci, *I problemi della pedagogia e della filosofia. La pedagogia nei rapporti con la filosofia, le scienze e la cultura*, 1: *Nel mondo antico e medievale*, Roma 1984.

⁴² *Ibidem*, s. 5–6.

perspektywy jest część pierwsza (*Il pensiero classico*) tego tomu, na którą składa się siedem rozdziałów. Są one poświęcone kolejno: narodzinom filozofii zachodniej, Platonowi, Arystotelesowi, hellenizmowi, *humanitas* rzymskiej i chrześcijańskiej, Plotynowi oraz Augustynowi⁴³. W interesującym mnie zakresie temporalnym omówione jest zagadnienie szeroko rozumianej edukacji u Gorgiasza, Protagorasa, Hipiasza i Sokratesa (w rozdziale *La nascita della filosofia occidentale*), a dalej prezentowana jest oddzielnie problematyka edukacyjna w rozdziałach poświęconych Platonowi i Arystotelesowi. W rozdziale o epoce hellenistycznej jest również podrozdział poświęcony edukacji i szkolnictwu w tym okresie. Jednakże we wszystkich tych częściach (podrozdziałach poświęconych problemom edukacji) autorzy odwołują się w znacznej mierze do wykładni H. Marrou i W. Jaegera⁴⁴. Z pewnością podręcznik ten ma walory dydaktyczne, lecz są w nim omawiane zagadnienia dotyczące antycznej filozofii i edukacji, a nie teorie pedagogiczne *sensu stricto*.

Jako chronologicznie pierwszą ze współczesnych syntez dotyczących *stricte* historii pedagogiki⁴⁵ wymienić należy opracowanie, którego autorem jest **FREDE-
RICK BECK**⁴⁶. Tematem książki jest greckie wychowanie (*education*), ze szczególnym naciskiem na praktykę edukacyjną w Atenach w latach 450–330 p.n.e. Zdaniem autora, jest to może najważniejszy okres w historii wychowania (*history of education*). Badaniami objęta jest myśl i praktyka (*thought and practice*) pionierów klasycznego wychowania, z wyjątkiem Arystotelesa. F. Beck zauważa, że H. Marrou potraktował ten okres w zwięzły sposób, nie kładąc nań głównego nacisku, natomiast dzieło W. Jaegera oferuje raczej historię kultury, niż historię wychowania. Zamiarem F. Becka było wypełnienie luki między filologią klasyczną a pedagogiką. Badacz zaznacza, że mimo iż pracował z oryginalnymi źródłami, cytuje je w tekście w znanych tłumaczeniach, a jedynie kilka fragmentów podaje we własnych przekładach. Książka pomyślana jest jako podręcznik (*text-book*) dla osób studiujących historię wychowania i filozofię wychowania, a także dla studentów historii starożytnej i filozofii greckiej⁴⁷. F. Beck badany przez siebie okres nazywa klasyczną erą edukacji ateńskiej i określa go mianem rewolucji pedagogicznej (*educational revolution*). Okres ów cechuje przejście od mitologii do filozofii oraz upowszechnienie edukacji na poziomie podstawowym. W końcowej części tego okresu ukształtowała się tradycja myśli i praktyki edukacyjnej, która stała się modelem dla następnych epok, dotyczy to zwłaszcza koncepcji edukacji naukowej i matematycznej Platona oraz edukacji humanistycznej reprezentowanej przez Izokratesa. F. Beck sądzi, że większość nowoczesnych teorii pedago-

⁴³ *Ibidem*, ss. 9–298.

⁴⁴ *Ibidem*, ss. 9–187.

⁴⁵ Pomijam tutaj opracowanie Giennadija Jewgienjewicza Żurakowskiego o historii pedagogiki antycznej nie dlatego, że pedagogikę pojmuje on jako teorię i praktykę, lecz z powodu stosowanej przez niego metodologii marksistowskiej, za której sprawą jego eseje są dziś anachroniczne. Г. Е. Жураковский, *Очерки по истории античной педагогики*, Москва 1963 (*editio posthuma*; pierwsze wydanie w roku 1940).

⁴⁶ F. A. G. Beck, *Greek education 450–350 B.C.*, New York 1964.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 7–8.

gicznych (z wyjątkiem pedagogiki eksperymentalnej) ma swe odpowiedniki, przynajmniej w formie embrionalnej, w badanym okresie ateńskim⁴⁸. Autor w badanej epoce wyróżnia trzy typy teorii pedagogicznej (*educational theory*): realistyczną i pragmatyczną, reprezentowaną przez sofistów, oraz idealistyczną cechującą Platona i Izokratesa. Za główne zagadnienia teorii pedagogicznej badanego okresu uważa F. Beck kontrowersje wokół problemu 'natura czy wychowanie' (*nature – nurture*) oraz problem treści kształcenia (*mental discipline*)⁴⁹. F. Beck omawia w I rozdziale poezję i edukację we wczesnej Grecji (w epoce archaicznej), w tym Homera i Hezjoda. Kolejny rozdział poświęcony jest tradycyjnej praktyce edukacji ateńskiej. Rozdziały od III do VII obejmują teorię i praktykę 'wielkich wychowawców' (*great educators*), kolejno: sofistów (Protagoras, Gorgiasz, Prodikos i Hippiasz), Sokratesa, Platona, Ksenofonta i Izokratesa. Książka zawiera także *appendix* z obszernymi wskazówkami bibliograficznymi i wyborem źródeł ikonograficznych. Choć opracowanie F. Becka, mimo upływu lat, nadal jest wartościowe naukowo, to jednak uwarunkowane jest anglosaskim pojmowaniem *education* jako teorii i praktyki zarazem, a ponadto w stosunku do przyjętych przez niego założeń metodologicznych obejmuje zdecydowanie mniejszy zakres podmiotowy i temporalny.

Autorem monografii poświęconej źródłu (*Ursprung*) pedagogiki w myśli greckiej jest **ERNST LICHTENSTEIN**⁵⁰. W przeświadczeniu autora Europa zaczyna się od Grecji, a system form intelektualnych, stanowiących podstawę filozofii i nauki, porządku politycznego i szkolnictwa europejskiego, ma swoje dziejowe (*geschichtlichen*) i permanentnie towarzyszące nam źródło (*mitgehenden Ursprung*) u starożytnych Greków. Autor zaznacza, że nie jest filologiem klasycznym, i nie należy od niego oczekiwać specjalistycznej historyczno-literackiej hermeneutyki z uwzględnieniem najnowszych wyników badań w tej dziedzinie. Nie zamierza także ukazywać, tak jak H. Marrou, historii systemu kształcenia, ani też, jak W. Jaeger, historii greckiego myślenia o kształceniu (*paideia*). Swój punkt widzenia określa E. Lichtenstein jako filozoficzny (a nie historyczny), koncentrujący się na reprezentatywnym i absolutnie aktualnym znaczeniu greckich procesów duchowych, na myśli i poglądach związanych z budzeniem się świadomości pedagogicznej i forsowaniu refleksji pedagogicznej w greckim myśleniu. Za priorytet uznawana jest przez E. Lichtensteina interpretacja greckich systemów pedagogicznych, przez którą rozumie badanie konstelacji problemów i odkrycie zawartych w nich teorii kształcenia (*bildungstheoretischen Gehalt*), wpływających z poszczególnych założeń refleksji u Greków. Autor świadomie ogranicza się do kilku głównych linii rozwoju myśli pedagogicznej (*pädagogischen Gedankenentwicklung*), rezygnując z wielu ważnych, pojedynczych rysów kreślonego przez niego glo-

⁴⁸ *Ibidem*, s. 313–314.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 307–309.

⁵⁰ E. Lichtenstein, *Der Ursprung der Pädagogik im griechischen Denken*, Hannover 1970. (Jest to pierwszy tom cyklu *Paideia. Die Grundlagen des europäischen Bildungsdenkens im griechisch-römischen Altertum* w ramach serii wydawniczej *Das Bildungsproblem in der Geschichte des europäischen Erziehungsdenkens* pod redakcją E. Lichtensteina i H. H. Grootthoffa).

balnego wizerunku⁵¹. Opracowanie E. Lichtensteina podzielone jest na trzy części. We wprowadzeniu omówione zostało wychowanie homeryckie, spartańskie i ateńskie. Część pierwsza przynosi wykładnię podwalin (*Grundlegung*) pedagogiki z uwzględnieniem Pitagorasa, Ksenofanesa, Heraklita, sofistów i Sokratesa. W drugiej części omawiani są Platon i Izokrates jako reprezentanci filozoficznej i retorycznej idei kształcenia (*Bildungsgedanke*). W części trzeciej E. Lichtenstein prezentuje pedagogikę jako filozofię praktyczną i jako filozoficzną *praxis*, omawiając koncepcje Arystotelesa i szkoły stoickiej. Monografia E. Lichtensteina zbliżona jest zakresem temporalnym do mojego zamysłu badawczego, lecz wyrasta z odmiennych przesłanek metodologicznych, zwłaszcza w odniesieniu do zakresu przedmiotowego i podmiotowego.

Autorem kolejnej syntezy poświęconej pedagogice greckiej jest **MAURIZIO MOSCONE**⁵². Włoski uczoney obiera sobie za cel badania wykazanie, że pedagogika (*pedagogia*) grecka, a w szczególności pedagogika neoplatońska, zachowała swą aktualność w stosunku do dzisiejszej pedagogiki. Pedagogika pojmowana jest przez niego jako epistemologicznie uzasadniona teoria naukowa dotycząca edukacji. E. Moscone charakteryzuje swe podejście badawcze jako przedrozumienie (*pre-comprensione*) o charakterze fenomenologiczno-hermeneutycznym, nawiązujące do stylu interpretacji Martina Heideggera, Hansa Gadamera, Paula Ricoeura i Enrico Nicolettiego. Interpretacja tekstów jest ukierunkowana na wykazanie – w świetle koncepcji różnicy (*Differenza*) – że antyczna pedagogika grecka zapowiada pedagogikę współczesną. Monografia składa się z dwóch części, przy czym jedynie pierwsza poświęcona jest pedagogice greckiej (część druga jest studium komparatystycznym pedagogiki współczesnej w zestawieniu z istotnymi cechami pedagogiki greckiej). Interesująca mnie część pierwsza składa się ośmiu rozdziałów, z których każdy dotyczy fundamentalnego momentu w historii filozofii greckiej: sofistyki, Sokratesa, Platona, Arystotelesa, epikureizmu, stoicyzmu, sceptycyzmu i neoplatonizmu. M. Moscone pomija filozofię przedsokratejską, bo według niego fragmentaryczny stan źródeł nie pozwala na filologicznie zasadną interpretację zawartych w nich koncepcji edukacyjnych. Metoda stosowana przez włoskiego badacza polega na analizie projektów edukacyjnych zawartych *implicite* w poszczególnych nurtach filozofii greckiej, ponieważ jego zdaniem w badanym okresie nie występuje pedagogika niezależna od filozofii. Najważniejszym wnioskiem z badań jest konstatacja, że model pedagogiki funkcjonującej w świecie greckim jest głównie epistemiczny (*epistemico*), tzn. pedagogika jest w owym modelu pojmowana jako dyskurs edukacyjny o charakterze koncepcyjno-racjonalnym, mającym wartość bezsporną i absolutną. Jedynie w najistotniejszej – dla M. Moscone – myśli pedagogicznej neoplatonizmu zawarty jest, jego zdaniem, *implicite* model fenomenologiczny, który jest zbieżny z dzisiejszą pedagogiką fenomenologiczno-hermeneutyczną⁵³. Choć monografia ta ma szerszy zakres tem-

⁵¹ E. Lichtenstein, *Der Ursprung...*, s. 7–9.

⁵² M. Moscone, *La pedagogia greca. Attualità di un progetto educativo*. Presentazione di E. Roverso, Roma 1990.

⁵³ *Ibidem*, s. 9–11.

poralny, to jej założenia metodologiczne, przedmiot i zakres podmiotowy badań są istotnie odmienne od przyjętych przeze mnie.

Ostatnią z przywoływanych tu syntez jest opracowanie poświęcone koncepcjom wychowania w greckim antyku, którego autorem jest **WALTRAUD REICHERT**⁵⁴. Niemiecki pedagog odróżnia pojęcie koncepcji wychowania od pojęcia teorii wychowania. Koncepcja wychowania (*Erziehungskonzeption*) to uzasadniona i systematyczna prezentacja tego, co charakteryzuje wychowanie (*Erziehung*), czyli cele, metody i uwarunkowania wychowania oraz wskazówki dotyczące jego realizacji w praktyce. Teoria wychowania (*Erziehungstheorie*) ma wszystkie powyższe cechy, lecz jest pojęciem węższym z uwagi na rodzaj legitymizacji: jej uzasadnienie ma charakter racjonalny. Koncepcje wychowania uzasadniane są natomiast na gruncie mitu, religii, ideologii, wiedzy empirycznej lub spekulatywnej. W. Reichert stawia sobie za zadanie dokonanie analizy, w jaki sposób różne wizerunki człowieka (*Menschenbildes*) wpływają na wyobrażenia o wychowaniu (*Vorsellungen über Erziehung*). W monografii prezentowana jest charakterystyka wyobrażeń o wychowaniu w poszczególnych epokach, ukazana w ich związku z określonym, obowiązującym ówczesnie wizerunkiem świata i człowieka. Badane są przekazy praktyki wychowawczej i conceptualne projekty dotyczące wychowania. Greckie koncepcje wychowania zostały wybrane przez W. Reicherta jako przykład ukazujący związki między nimi a ówczesnymi wizerunkami człowieka, ponieważ w relatywnie krótkim okresie około 600 lat manifestowały się kluczowe zmiany w rozwoju kultury⁵⁵. Opracowanie składa się z czterech rozdziałów poświęconych kolejno: epoce mitu (wychowanie homerycko-rycerskie, spartańskie i ateńskie), epoce demitologizacji przyrody (filozofowie przyrody od Talesa do Demokryta), epoce demitologizacji kultury (sofisci) i epoce dążeń do poznania oraz doskonalenia człowieka (Sokrates i Platon). Opracowanie to ma charakter autorskiej syntezy i oparte jest na wybranych źródłach tudzież adekwatnej, choć skromnej ilościowo literaturze przedmiotu (w tym pracach W. Jaegera i H. Marrou). W odniesieniu do mojej koncepcji badań, zakres temporalny pracy W. Reicherta jest węższy, odmienne są także pozostałe przesłanki metodologiczne.

5. Koncepcja podjętych przeze mnie badań oparta jest na trzech zasadach: (1) źródłowości, (2) merytoryczności i (3) syntetyczności. Zastosowaną przeze mnie metodę badawczą określić można mianem *metody eksplicytnej*, to znaczy analizuję tu wypowiedzi w literaturze źródłowej odnoszące się *explicite* do wychowania i kształcenia. Przyjęta przeze mnie perspektywa poznawcza i założenia metodologiczne są jedynie jednym z wielu możliwych i równoważnych punktów widzenia (*vide* przegląd literatury przedmiotu powyżej), niemniej jednak sądzę, że przyjęty tu aspekt także zasługuje na uwzględnienie.

---

⁵⁴ W. Reichert, *Erziehungskonzeptionen in der griechischen Antike. Theorie und Praxis der Erziehung in ihrer Abhängigkeit vom Wandel der Kultur*, Rheinfelden–Berlin 1993. (Jest to drugi tom serii wydawniczej *Steglitzer Arbeiten zur Philosophie und Erziehungswissenschaft* pod redakcją G. Sobisiaka i W. Reicherta).

⁵⁵ W. Reichert, *Erziehungskonzeptionen...*, s. 5–10.

(1) Badania niniejsze oparte są na zachowanych źródłach literackich z czasów antycznych i bizantyńskich, w których przetrwały teksty, fragmenty i *testimonia* dotyczące teorii pedagogicznych z okresu klasycznego i hellenistycznego w dziejach Hellady. Uwzględnione zostaną także źródła z okresu archaicznego dla ukazania najwcześniejszych przejawów greckiego myślenia o wychowaniu, jakie zidentyfikować można przed epoką klasyczną. Ze względu na fragmentaryczny stan zachowania większości literatury greckiej z okresu archaicznego, klasycznego i hellenistycznego (są to ekscerpty i świadectwa przytaczane nierzadko z drugiej ręki, w zachowanych tekstach greckich, łacińskich i arabskich z czasów rzymskich i Bizancjum), kwestią fundamentalną dla podjętych przeze mnie badań stało się zgromadzenie adekwatnej bazy źródłowej.

Najlepszym obecnie zbiorem materiałów źródłowych z zakresu edukacji antycznej jest dzieło, którego autorami są trzej kanadyjscy filologowie klasyczni: **MARK JOYAL, IAN MCDUGALL** i **JOHN YARDLEY**⁵⁶. Autorzy dokonali wyboru źródeł, ich autorskiego przekładu z greckich i łacińskich oryginałów oraz opracowania tego materiału (wstępy merytoryczne do epok i poszczególnych wyborów tekstów, w tym wskazówki bibliograficzne). Dzieło to zawiera przekład blisko 300 tekstów i dokumentów, w tym kamiennych inskrypcji i greckich papirusów z Egiptu oraz dziesięć ilustracji (źródeł ikonograficznych). Z uwagi na zasięg chronologiczny źródeł – od VIII wieku p.n.e. do wczesnego średniowiecza – niemożliwe było, z oczywistych względów, opublikowanie przez autorów całości tego materiału. Dokonali wyboru, zamieszczając nie tylko teksty kluczowe dla antycznej edukacji, lecz także mało znane i trudno dostępne. Kanadyjscy uczeni kierowali się również względami praktycznymi: zrezygnowali na przykład z zamieszczania długich fragmentów *Politei* Platona, z uwagi na to, że przekłady tego tekstu są łatwo dostępne⁵⁷.

Materiał zebrany przez M. Joyala, I. McDougalla i J. Yardleya jest obszerny i reprezentatywny dla edukacji greckiej oraz rzymskiej, lecz dla przyjętych przeze mnie celów badawczych niewystarczający. Dlatego też, oprócz powyższego wyboru materiałów źródłowych, korzystam z krytycznych filologicznych edycji źródeł dotyczących poszczególnych nurtów i szkół filozoficznych, a także ze specjalistycznych wydań dzieł poszczególnych autorów greckich (w tym wydań bilingwalnych). Wykorzystywane edycje wskazuję w poszczególnych rozdziałach. Poza nimi korzystam także z korpusu tekstów greckich *Thesaurus Linguae Graecae*⁵⁸. W poszczególnych rozdziałach przytaczam najważniejsze (z punktu widzenia przyjętych tu założeń metodologicznych) fragmenty tekstów w opublikowanych nowszych translacjach na język polski, omawiam również relewantne źródła nieprzełożone dotąd na język polski. Zaletą tej metody jest to, że czytelnik może sam ocenić poprawność wywodów interpretacyjnych (i wyciągać własne wnioski), konfrontując je z tekstami, zebranymi tutaj z licznych wydań źródeł.

---

⁵⁶ M. Joyal, I. McDougall, J. C. Yardley, *Greek and Roman education. A sourcebook*, London–New York 2009.

⁵⁷ *Ibidem*, s. ix–x.

⁵⁸ *Thesaurus Linguae Graecae. A Digital Library of Greek Literature* [<http://stephanus.tlg.uci.edu/>]. Korpus antycznych i bizantyńskich tekstów greckich. Baza elektroniczna subskrybowana przez Bibliotekę Uniwersytetu Łódzkiego.

(2) W doborze i interpretowaniu źródeł odnoszę się do *meritum* badanej problematyki, czyli greckich teorii pedagogicznych i innych, mniej systematycznych przejawów myślenia o wychowaniu. Przytaczane i poddane wykładni są teksty źródłowe dotyczące tej problematyki, a zatem te, w których występuje terminologia pedagogiczna, przede wszystkim centralny termin *paideia*, lecz także inne wyrazy i wyrażenia oddające w języku starogreckim pojęcia wychowywania, kształcenia, uczenia się i nauczania. W interpretacji źródeł korzystam przede wszystkim z nowszej literatury naukowej z zakresu historii pedagogiki i filologii klasycznej (hellenistyki)⁵⁹. Wykładnię literatury źródłowej przedstawiam w sposób możliwie *polifoniczny*, omawiając teksty źródłowe z różnych punktów widzenia, aby możliwie szeroko uwzględnić współczesny stan badań w dziedzinie historii pedagogiki greckiej.

Zastosowanie tak rozumianej zasady merytoryczności rodzi określone konsekwencje, mianowicie nie omawiam ani biografii przywoływanych autorów antycznych, ani kontekstów dotyczących historii politycznej, historii kultury, historii literatury i historii filozofii w badanych okresach. Czynię tak nie dlatego, że uznaję te realia i okoliczności historyczne za nieistotne, przeciwnie: *zakładam* wiedzę o nich u czytelnika. Z tych samych powodów fakty z zakresu historii kształcenia w antyku przywołuję jedynie tam, gdzie wydają się niezbędne dla zrozumienia zagadnień teoretycznych. Staram się jednakże budować narrację w sposób klarowny, tak aby była ona czytelna także dla odbiorców zainteresowanych historią pedagogiki greckiej, lecz niespecjalizujących się w dziedzinie starożytności klasycznej.

(3) Niniejsze opracowanie, choć oparte na krytycznej analizie źródeł i specjalistycznej literatury przedmiotu, ma jednakże charakter syntetyczny. Oznacza to, że nie ma ambicji konkurowania z monografiami historyczno-pedagogicznymi poszczególnych zagadnień, nurtów i postaci. Zadaniem, jakie sobie stawiam, jest danie możliwie całościowego i wszechstronnego obrazu pedagogiki greckiej w okresie klasycznym i hellenistycznym, ukazującego bogactwo intelektualne i różnorodność myślenia o wychowaniu u Hellenów.

Książka składa się z sześciu rozdziałów, poprzedzonych rozdziałem wstępnym (*Preliminaria*) a zakończonych rekapitulacją i wnioskami (*Konkluzja*). W *Preliminariach* przedstawiam początki myślenia o wychowaniu w okresie archaicznym i u przedsokratyków (od Homera do Archytasa z Tarentu, z wyłączeniem sofistyki omawianej w następnym rozdziale). Rozdział I poświęcony jest teoriom i koncepcjom pedagogicznym sofistów i retorów (z kluczową dla genezy pedagogiki postacią Protagorasa). W kolejnych częściach prezentuję teorie pedagogiczne przedstawicieli poszczególnych nurtów filozofii greckiej: Sokratesa i sokratyków, Platona i filozofów związanych z Akademią, Arystotelesa i perypatetyków, scepty-

---

⁵⁹ Korzystam przede wszystkim z zagranicznej literatury przedmiotu, a czynię tak nie dlatego, że nie znam, czy – tym bardziej – nie cenię dokonania polskich uczonych w tym zakresie. Przeciwnie, ponieważ nieliczna polska literatura naukowa dotycząca historii pedagogiki greckiej jest dobrze znana, sądzę że dla polskiego czytelnika bardziej interesujące będzie zapoznanie się z wartościowymi interpretacjami zagranicznych badaczy, którzy w Polsce nie są cytowani, a więc zakładać można, że są u nas mało znani.